

Jarosław Kilias

Uniwersytet Warszawski*

DZIEŁO SKOŃCZONE? MICHAELA MANNA DOCIEKANIA NA TEMAT ŹRÓDEŁ SPOŁECZNEJ WŁADZY

W roku 1986 Michael Mann (ur. 1942), w owym czasie wykładowca w London School of Economics, a od roku 1987 zatrudniony na Uniwersytecie Kalifornijskim w Los Angeles, wydał pierwszy tom pracy *Sources of Social Power*, dotyczący społecznych dziejów władzy od narodzin pierwszych organizmów państwowych do połowy XVIII wieku. Autor opublikował wcześniej dobrych kilkanaście prac, dotyczących głównie brytyjskiej klasy robotniczej oraz historii i współczesności władzy państwowej, nie był więc już postacią w świecie nauki nieznaną. Jego praca spotkała się z wielkim zainteresowaniem, a jej recenzje opublikowali znani i uznani uczeni, reprezentujący różne dyscypliny naukowe, tacy jak choćby Charles Tilly (1987), Barrington Moore (1988) czy Judith Shklar (1987). Ich oceny bywały zwykle przychylne, choć na ogół nie entuzjastyczne, a czasem, jak w przypadku drugiego z wymienionych autorów, dość krytyczne wobec książki, której niekiedy zarzucano – już to otwarcie, już to w formie aluzji – nadmierne rozszerzanie zakresu analizowanej problematyki, szkicowość oraz pewną miałość użytych w niej kategorii oraz wniosków teoretycznych (Tilly 1987: 630; Lenski 1988: 90–91; Moore 1988: 170–171, 173–174). Wedle pierwotnego zamierzenia drugi tom miał obejmować okres do współczesności, podczas gdy trzeci miał mieć charakter teoretyczny (Mann 1986: VII). Jak się jednak okazało, opublikowany w roku 1993 tom drugi obejmował jedynie okres do roku 1914, przez co zakres tematyczny planowanego tomu trzeciego uległ istotnemu rozszerzeniu.

Niezależnie od niekompletności, dzieło Manna wnet uzyskało status klasycznej pozycji cieszącej się w owym czasie rosnącą popularnością socjologii historycznej, a jego autora zaczęto nawet porównywać z Maxem Weberem.

* Instytut Socjologii, e-mail: kilias@chello.pl

Mann nie przestał oczywiście pisać i publikować, przy czym jego kolejne dzieła odnosiły się do problematyki, której miał dotyczyć oczekiwany, trzeci tom *Sources of Social Power*. Jeszcze przed publikacją drugiego tomu ukazał się ważny zbiór artykułów, zatytułowany *States, War and Capitalism* (Mann 1992). W połowie pierwszej dekady nowego wieku pojawiła się cała seria nowych książek tego brytyjsko-amerykańskiego autora. Otwierała ją najbardziej popularna z nich *Incoherent Empire*, opublikowana w roku 2003, a więc w momencie szczytowego bodaj nasilenia dyskusji nad naturą amerykańskiego imperium i imperializmu. Kolejna w serii była książka *Fascists* (Mann 2004), dotycząca dwudziestowiecznych ruchów i reżimów faszystowskich, w której analizie poddano niemiecki i włoski faszyzm, ale także faszyzujące ruchy w Austrii, Rumunii, na Węgrzech i w Hiszpanii. Autor przedstawił w niej – częściowo nawiązując do istniejącej literatury, częściowo z nią polemizując – analizę ich ideologii, społecznego charakteru oraz przesłanek sukcesu bądź przyczyn porażki. Poniekąd kontynuacją tych dociekań, w każdym razie w oczach samego autora, była praca *Dark Side of Democracy* (Mann 2005), dotycząca ludobójstwa od czynów dokonanych przez Anglosasów w Nowym Świecie poprzez mord Ormian, Holokaust, bardziej zdawkowo potraktowane zbrodnie komunistów po czystki etniczne w Rwandzie i Jugosławii. Rzecz jasna, potraktowanie ich jako różnych wcieleń zasadniczo jednego zjawiska było cokolwiek nieoczywiste, choć odpowiadało panującej modzie intelektualnej. Jeśli zaś chodzi o sposób ich wyjaśniania, to wbrew tytułowi wiązał je Mann nie tyle z demokracją, co z potknięciami i przeszkodami na drodze do niej.

Wspomniane prace zdyskontowały pozycję Manna jako współczesnego klasyka socjologii historycznej, której wyznacznikiem była rosnąca literatura poświęcona jego dziełu. Spośród niej na uwagę zasługuje zbiór pod redakcją Johna A. Halla i Ralphi Schroedera (2006), zawierający teksty tak renomowanych autorów, jak sam Hall, Gianfranco Poggi czy Randall Collins, a także odpowiedź Manna na ich krytykę. Jego rolę jako celebryty socjologii gruntowała książka-wywiad z Johnem Hallem, jednym z redaktorów wspomnianego zbioru, również wybitnym socjologiem historycznym (Mann 2011). Jeśli jednak chodzi o *Sources of Social Power*, to czas mijał, a z jego biegiem zaczęło wyglądać na to, że książka ta pozostanie jednym z dość przecież licznych w naukach społecznych dzieł nigdy niedokończonych. W 2012 roku pojawiły się jednak zapowiedzi wydawnicze, a na przełomie 2012 i 2013 faktycznie ukazał się nie jeden, ale dwa finalne tomy pracy Manna.

By móc ocenić całość dzieła, trzeba oczywiście przedstawić zawartość jego dwóch wydanych ostatnio tomów, wypada też jednak przypomnieć treść jego pierwszej części, a zwłaszcza przedstawić stosowane przez autora

kluczowe kategorie teoretyczne. Jak wskazuje tytuł dzieła, praca Manna stanowi zarys historycznej socjologii władzy jako podstawy wszelkiego ładu społecznego, przy czym jego przedsięwzięcie, choć przekrojowe, nie ma charakteru porównawczego (Goldstone 2006: 265–266). Nawiązał on w nim do tradycji Marksowskiej, a przede wszystkim Weberowskiej, w której dokonał kilku istotnych korekt. Autor stanowczo odrzucił systemowe pojęcie społeczeństwa, utożsamianego zazwyczaj z państwem narodowym, twierdząc, że nie stanowią one w żadnym sensie całościowych systemów, i postanowił zamiast tego analizować przenikające się sieci organizacyjne władzy (Mann 1986: 1). Nawiasem mówiąc, deklaracja ta bywa przyczyną nieporozumień i wydaje się, że rację miał Charles Tilly (1987: 630), kiedy sugerował, że autor lepiej by zrobił, całkiem odrzucając samą kategorię „społeczeństwo”; w praktyce w późniejszych tomach dominującą jednostką analizy i tak stało się państwo narodowe (wraz ze społeczną zawartością). Pisząc *Sources of Social Power* i inne powstałe w okresie ich pisania prace, których problematyka dotyczyła z reguły zagadnień państwa, władzy i polityki, Mann posłużył się ewoluującym, choć zasadniczo spójnym zestawem narzędzi pojęciowych, służących analizie władzy. Było wśród nich chociażby wprowadzone już w artykule *Autonomous Power of the State* z roku 1984 rozróżnienie władzy despotycznej i infrastrukturalnej (Mann 1992: 7–9) czy rozwinięta później seria bardziej wyrafinowanych dystynkcji: między władzą dystrybutywną i kolektywną, autorytatywną i rozproszoną czy wreszcie ekstensywną i intensywną (Mann 2012: 5–6). Choć nie wszystkie są specjalnie oryginalne, trudno nie uznać ich za użyteczne, a zwłaszcza nie docenić użytku czynionego z nich przez Manna w jego historycznej socjologii władzy.

By uchwycić wielowymiarowość sieci władzy, twórca *Sources of Social Power* stworzył schemat IEMP, oparty na rozróżnieniu jej czterech źródeł czy też typów: ideologicznego, ekonomicznego, wojskowego i politycznego. Jej proteuszowa natura powoduje przy tym, że znaczenie poszczególnych wymiarów podlega fluktuacjom historycznym, które znajdują odbicie w zmieniającej się treści poszczególnych tomów. Jak widać, w przeciwieństwie do wielu innych socjologów nawiązujących do tradycji Webera, Mann odróżnił sprawowanie władzy politycznej od stosowania przemocy, co wydaje się szczególnie ważne w odniesieniu do epoki nowoczesnej¹. Na uwagę zasługuje też jego pojmowanie państwa, nie tylko uwzględniające centralny aparat władzy, ale kładące nacisk na całość jego społecznej infrastruktury, co na przykład podkreślił, analizując siłę państwa brytyjskiego, efektywniejszego

¹ Krytykiem podejścia Manna jest m.in. Gianfranco Poggi (2006).

od jego tradycyjnego konkurenta, absolutystycznej Francji – jego zdaniem o wiele mniej scentralizowanej i zbiurokratyzowanej, niż twierdzili dawniejsi autorzy (Mann 1993: 109, 452–454).

Jeśli chodzi o zawartość poszczególnych tomów *Sources of Social Power*, to pierwszy z nich zawierał interesującą teorię narodzin pierwszych organizacji państwowych oraz dotyczącą głównie Europy analizę przemian form władzy do roku 1760. Niejako przy okazji Mann zajął się odpowiedzią na kojarzone zazwyczaj z Weberem pytanie o źródła europejskiej dynamiki rozwojowej, przesuując jej początek do okresu średniowiecza i wiążąc ją z pacyfikującym wpływem chrześcijaństwa². Tom drugi objął okres od rewolucji przemysłowej do wybuchu pierwszej wojny światowej i dotyczył rozwoju i przemian nowoczesnych państw narodowych w Europie oraz panujących w nich relacji władzy, w tym zwłaszcza kształtujących je stosunków klasowych.

Tematyka tomu trzeciego, jak wskazuje już jego podtytuł *Global Empires and Revolution, 1890–1945*, częściowo odnosi się do okresu, o którym była już mowa w tomie drugim, sprzed wybuchu pierwszej wojny światowej. Tom dotyczy imperializmu, imperiów, ich kolonii i kolonializmu, niemal zignorowanych w poprzednich częściach dzieła. Po raz pierwszy podjął w nim autor pomijaną przez niego wcześniej problematykę globalnego wymiaru władzy. Tom otwiera poświęcony imperium brytyjskiemu rozdział, na którego wstępie zarysował Mann własną typologię imperiów. Po nim opisał powolne i będące do pewnego stopnia wynikiem przypadku narodziny imperium amerykańskiego, a następnie Japonię i jej rolę w imperialnym porządku oraz aspiracje względem innych krajów Azji. Osobny rozdział poświęcił wybuchającym po zakończeniu pierwszej wojny światowej rewolucjom proletariackim – przede wszystkim rosyjskiej, nieudanej niemieckiej oraz zdawkowo opisanej rewolucji węgierskiej i wydarzeniom w Austrii i we Włoszech. Dalsze rozdziały odnoszą się do Wielkiego Kryzysu, amerykańskiego New Dealu i powolnego rozwoju instytucji obywatelstwa socjalnego (w Marshallowskim sensie) w krajach Zachodu. Osobne rozdziały poświęcone są faszystom (czy faszyzmowi) oraz radzieckiemu państwu komunistycznemu. Tom zamykają rozdziały o rozwoju imperializmu japońskiego, rewolucji w Chinach, „ostatniej wojnie między imperiami”, jak Mann ochrzcił drugą wojnę światową, a wreszcie wnioski.

Tom ostatni, zatytułowany *Globalizations, 1945–2011*, w jeszcze większym stopniu uwzględnia globalny charakter władzy. Otwiera go opis

² Już Barrington Moore w recenzji pierwszego tomu *Sources of Social Power* (Moore 1988: 173) zwracał uwagę, że domniemana normatywna pacyfikacja Europy zwyczajnie nie nastąpiła. Twierdzenia Manna budzą wiele kontrowersji wśród historyków (por. artykuły Roberta Brennera, Stephana R. Epsteina czy Jacka A. Goldstone’a w: Hall, Schroeder 2006).

powojennego porządku geopolitycznego, po czym następują rozdziały na temat stosunków wewnętrznych, w tym konfliktów klasowych, w Stanach Zjednoczonych, prowadzonej tam walki o prawa obywatelskie, która przyniosła połowiczne rezultaty z powodu stosunków klasowych i relacji politycznych, hamujących, a czasem wręcz odwracających rozwój obywatelstwa socjalnego, a także amerykańską politykę imperialną czasów Zimnej Wojny. W dalszej części można znaleźć doskonałą analizę neoliberalizmu jako ideologii (w podwójnym sensie tego słowa: jako systemu utopijnych przekonań na temat życia społecznego oraz wyrazu interesów amerykańskich elit zdominowanych przez kapitał finansowy), a także rozdziały o upadku Związku Radzieckiego i przemianach w Chinach. Główną przyczynę rozpadu ZSRR i upadku jego imperium widział Mann w stagnacji ekonomicznej i przegrywanej w jej rezultacie rywalizacji ekonomicznej z Zachodem, następnie zaś w nieplanowanych efektach nieudanych prób reform, nie zaś w konfrontacji militarnej i przegranym wyścigu zbrojeń. Co ciekawe, wydarzenia w Chinach i ZSRR opisał jednostronnie, koncentrując się na działaniach władzy centralnej czy co najwyżej (w przypadku Rosji) elity politycznej. Autor zamieścił w swojej pracy także refleksję nad teorią rewolucji, opierając się głównie na materiale, który dostarczyła rewolucja w Iranie. Tom wieńczę rozdziały o kondycji imperium amerykańskiego, które choć znalazło się w kłopotach, odkąd jego elity straciły poczucie realizmu politycznego, nie musi jednak wcale, zdaniem Manna, stać na krawędzi upadku, a także o dwóch globalnych kryzysach – neoliberalnej recesji i ociepleniu klimatu wskutek efektu cieplarnianego.

Renoma, jaką zdobyły dwa pierwsze woluminy *Sources of Social Power*, oraz długi czas oczekiwania na ciąg dalszy spowodowały, że nadzieje związane z trzecim i czwartym tomem były ogromne. Otwarta pozostaje kwestia, w jakiej mierze Mannowi udało się je spełnić. Na pewno nie ułatwił mu tego fakt wcześniejszej publikacji dwóch (a licząc *Dark Side of Democracy* – trzech) książek dotyczących wybranych kwestii opisywanych także w jego głównym dziele, przez co odnoszące się do nich rozdziały wydają się – a jest tak zwłaszcza w przypadku analizy faszyzmu – powierzchownymi skrótami wcześniejszych prac³. Sam charakter zawartości dwóch zamykających części *Sources of Social Power* zauważalnie odbiega od treści poprzednich, co zapewne odbija przemiany charakteru władzy we współczesnym świecie. Więcej uwagi poświęcono w nich ekonomii, w tym międzynarodowemu łaadowi

³ We wspomianej już tutaj recenzji pierwszego tomu *Sources of Social Power* Barrington Moore (1988: 174) zwracał uwagę, że Mann nie korzysta z niemieckojęzycznej literatury naukowej. Jedynie nieliczne niemieckie źródła pojawiły się w książce o faszyzmie, co wydaje się jej dostrzegalnym mankamentem.

ekonomicznemu, pojawiły się bardziej rozwinięte analizy regionalnej i globalnej geopolityki. Łączące oba te wymiary analizy świetności i upadku imperium brytyjskiego oraz narodzin i świetności – oraz kryzysu? – imperium amerykańskiego należą do mocnych stron pracy. Równocześnie autor nie zrezygnował z tego, co stanowiło jeden z atutów tomu drugiego – analizy społecznych aktorów i interesów, określających kierunki polityki państw narodowych. Jako przykład może posłużyć znakomity opis tkwiących w stosunkach klasowych i osobliwościach systemu politycznego przyczyn słabości instytucji obywatelstwa socjalnego w Stanach Zjednoczonych, a także ich długofalowych konsekwencji, wliczając w to ostatni kryzys ekonomiczny i trwającą obecnie recesję. Za jego pomocą udało się Mannowi niejako mimochodem dowieść, że przemiany współczesnego świata bynajmniej nie uczyniły przestarzałymi analiz polityki w kategoriach interesów zbiorowych.

Niezależnie od znakomitych opisów i cząstkowych analiz trudno nie odnieść wrażenia, że teoretyczna waga trzeciego i czwartego tomu pracy Manna jest mniejsza niż dwóch poprzednich. O ile tamte zawierają znakomitą charakterystykę przemian form sprawowania władzy oraz instytucji państwowych, te odnoszą się w zasadzie jedynie do treści prowadzonej przez nie polityki. Wygląda to tak, jakby zachodnie, nowoczesne państwa narodowe, które w większości stały się liberalnymi demokracjami, a których kształtujące się formy organizacyjne i społeczna infrastruktura zostały zarysowane w drugiej połowie drugiego tomu, stanowiły ostateczną formę organizacji politycznych i nie było już właściwie o czym pisać. Ani trzeci, ani czwarty tom nie zawierają podobnej do zamieszczonej w tomie drugim systematycznej analizy struktur i społecznej infrastruktury władzy państwowej. Nawet faszyzm i komunizm potraktowano jako boczne uliczki (zasadniczo jednokierunkowego?) rozwoju politycznego... Być może wynikało to z przekonania, że reszta świata przejęła europejski model państwa narodowego, w takim jednak wypadku należało opisać proces jego dyfuzji i poddać analizie lokalne formy adaptacji europejskiego wzoru.

Choć od biedy można to uzasadnić mniejszym geopolitycznym znaczeniem państw niezachodnich z ich nieliberalnymi i niedemokratycznymi instytucjami władzy państwowej, niewątpliwym problemem pracy pozostaje ich niemal zupełne zignorowanie i przesadna koncentracja autora na krajach Zachodu. Na ten aspekt pracy Manna zwracano uwagę już w odniesieniu do tomu pierwszego (Moore 1988: 171; Lenski 1988: 91), jednak podobne postępowanie jeszcze bardziej razi w kontekście tomu czwartego, w którego podtytule pojawia się słowo „globalizacje”. W rezultacie dociekania na temat faszyzmu, Związku Radzieckiego, najwyraźniej zaś te dotyczące reformujących

się Chin uległy drastycznemu spłyceciu nie tylko w porównaniu z zawartą w tomie drugim, wyrafinowaną analizą narodzin europejskich państw narodowych, ale nawet w porównaniu z dociekaniem odnoszącymi się do współczesnych im liberalnych demokracji. Najwyraźniej widać to w zawartym w tomie czwartym rozdziale na temat Chin, opisanych w sposób pozbawiony socjologicznej głębi – tak jakby wszystkie rozgrywające się tam wydarzenia były efektem działalności oderwanej od jakichkolwiek konkretnych społecznych grup i interesów władzy centralnej.

„Zachodocentryzm” to prawdopodobnie nie jedyna przyczyna problemów ze słabszymi fragmentami pracy. Inną mogło być zaangażowanie autora. Książka Manna została napisana z perspektywy socjaldemokraty w najlepszym dwudziestowiecznym sensie tego słowa, sprzed narodzin programowych potworków w rodzaju Blairowskiej „trzeciej drogi” (por. Hall 2006: 37–41). Osobisty ton, pojawiający się w jego wywodach, może czasem irytować, nie stanowi jednak problemu dopóty, dopóki jego opinie mają uzasadnienie w analizach. Niestety, pod koniec książki sympatie zdają się wpływać na kierunki analiz, a nawet płynące z nich wnioski, nie wspominając o tym, że ich miejsce częstokroć zajmuje polemika. Czy zamiast dyskusji z neoliberalizmem nie należało raczej pogłębić analizy społecznych przesłanek jego sukcesu, zwłaszcza w krajach postkomunistycznych? Rozczarowują także fragmenty dotyczące perspektyw świata w recesji oraz socjologicznie jałowy rozdział dotyczący globalnego ocieplenia, w których zamiast poddać analizie zamiary i interesy realnych społecznych aktorów, krajowych i międzynarodowych, autor poprzestał w zasadzie na ogólnikowych dywagacjach o możliwych scenariuszach wydarzeń prowadzących do ich przewyciężenia (bądź nie). Może to oczywiście wynikać z ułomności Mannowskiej socjologii – z tego, że w istocie nie wykształciła ona narzędzi, pozwalających uchwycić prawdziwie globalny poziom władzy, przekraczający granice domen poszczególnych imperiów. Choć podobna problematyka faktycznie nie jest w pracy rozważana z należytą uwagą, można jednak także odnieść wrażenie, że autor zaniechał prób doprowadzenia jej do końca w swojej analizie właśnie dlatego, że jej konkluzje musiałyby być jednoznacznie pesymistyczne i ujawnić brak aktorów zainteresowanych rozwiązaniem obu wspomnianych kryzysów. Skądinąd na nieuzasadniony optymizm Mannowskich ocen politycznych zwracał już uwagę John Hall (2006: 51).

Przeglądając cztery obszerne tomy książki Manna i czytając reakcję na ukazanie się pierwszego z nich, trudno nie odnieść wrażenia, że już w tym pierwszym ujawniły się zarówno wszystkie zalety, jak i wady jego dzieł. Można sądzić, że sam wprowadzony przez Manna schemat IEMP stanowi dobrą

egzemplifikację zarówno siły, jak i słabości *Sources of Social Power*. Z jednej strony wydaje się on trafny i jest dość elastyczny, by można go było użyć do opisu różnych form władzy w całej historii politycznej ludzkości. Z drugiej strony, patrząc na jego zastosowanie w czterech obszernych tomach, trudno potraktować go jako coś więcej niż narzędzie pozwalające nazwać i co najwyżej usystematyzować opisywane zjawiska. Podobnie cała praca opisuje w sposób wolny od eklektyzmu przemiany władzy, jednak wspólna dla całości rama teoretyczna jest na tyle rudymenarna, a zakres zjawisk interesujących autora na tyle rozległy, że całość przypomina nieco encyklopedię, do której czytelnik będzie sięgał po to i tylko po to, co go najbardziej interesuje – opisy historyczne, ogólne teorie bądź szczegółowe rozważania teoretyczne. Dla jednych będzie to systematyczna, wypełniająca znaczną część drugiego tomu analiza kształtowania się nowoczesnego państwa, dla innych przekonująca teoria i sugestywny opis narodzin pierwszych organizacji państwowych czy też błyskotliwa analiza społecznych przesłanek zwycięstwa neoliberalizmu, dla jeszcze innych zaś przekonujący, acz sprzeczny z utrwalonymi nawykami myślowymi i niewygodny dla zwolenników neoliberalizmu i partycypacyjnych teorii demokracji demontaż Weberowskiej wizji biurokratyzacji jako domniemanego zagrożenia dla liberalnego ładu i demokracji (Mann 1993: 57–58). Choć w dwóch ostatnich tomach można znaleźć mniej niż poprzednio ważkich uogólnień, warte są one lektury choćby ze względu na bogactwo obserwacji i szczegółowych analiz.

LITERATURA PRZYWOŁYWANA

- Goldstone Jack, A. (2006) *A historical, not comparative. Breakthroughs and limitations in the theory and methodology of Michael Mann's analysis of power*, w: John A. Hall, Ralph Schroeder (red.), *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*, Cambridge, UK–New York: Cambridge University Press, s. 263–282.
- Hall John (2006), *Political questions*, w: John A. Hall, Ralph Schroeder (red.), *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*, Cambridge, UK–New York: Cambridge University Press, s. 33–55.
- Hall John A., Schroeder Ralph (red.) (2006), *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*, Cambridge, UK–New York: Cambridge University Press.
- Lenski Gerhard (1988), «*The Sources of Social Power. Vol. 1, A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*» by Michael Mann (recenzja), „European Sociological Review”, t. 4, nr 1, s. 90–92.
- Mann Michael (2004), *Fascists*, Cambridge, UK–New York: Cambridge University Press.
- Mann Michael (2003), *Incoherent Empire*, London–New York: Verso.
- Mann Michael (2011), *Power in the 21st Century. Conversations with John A. Hall*, Cambridge, UK–Malden, MA: Polity Press.

- Mann Michael (1992), *States, War and Capitalism*, Oxford–Cambridge: Blackwell.
- Mann Michael (2005), *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, New York: Cambridge University Press.
- Mann Michael (1986), *The Sources of Social Power*, t. 1: *A history of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge, UK–New York: Cambridge University Press.
- Mann Michael (1993), *The Sources of Social Power*, t. 2: *The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914*, Cambridge, UK–New York: Cambridge University Press.
- Mann Michael (2012), *The Sources of Social Power*, t. 3: *Global Empires and Revolution, 1890–1945*, Cambridge, UK–New York: Cambridge University Press.
- Mann Michael (2013), *The Sources of Social Power*, t. 4: *Globalizations, 1945–2011*, Cambridge, UK–New York: Cambridge University Press.
- Moore Barrington, Jr. (1988), «*Sources of Social Power, Volume 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*» by Michael Mann (recenzja), „History and Theory”, t. 27, nr 2, s. 169–177.
- Poggi Gianfranco (2006), *Political power un-manned. A defence of the Holy Trinity from Mann’s military attack*, w: John A. Hall, Ralph Schroeder (red.), *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*, Cambridge, UK–New York: Cambridge University Press, s. 135–149.
- Shklar Judith N. (1987), «*The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*» by Michael Mann (recenzja), „The Journal of Interdisciplinary History”, t. 18, nr 2, s. 331–332.
- Tilly Charles (1987), *Power History*. «*The Sources of Social Power, Vol. 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*» by Michael Mann (recenzja), „Contemporary Sociology”, t. 16, nr 5, s. 630–631.

Jarosław Kilias

WORK COMPLETED? MICHAEL MANN'S INVESTIGATIONS ON SOURCES OF SOCIAL POWER

Słowa kluczowe: Michael Mann, socjologia historyczna, władza, państwo.

Key words: Michael Mann, historical sociology, power, state.